International Journal of Sanskrit Research

अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2025; 11(2): 189-195
© 2025 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 02-03-2025
Accepted: 06-04-2025

डॉ. सत्यजित् पण्डा
विभागः- वेदभाष्यम्
राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः,
तिरूपतिः, आंध्र प्रदेश, भारत

Corresponding Author:
डॉ. सत्यजित् पण्डा
विभागः- वेदभाष्यम्
राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः,
तिरूपतिः, आंध्र प्रदेश, भारत

यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कर्म

सत्यजित् पण्डा

प्रस्तावना

षड्भिरङ्गैरूपेताय विविधैरव्ययैरपि।
शाश्वताय नमस्कुर्मौ वेदाय च भवाय च॥

विश्वऽस्मिन् विश्वे भारतीयसंस्कृतेः भारतीयज्ञानगङ्गायाः भारतीयसाहित्यस्य च वैशिष्ट्यं अद्वितीयम् अतिप्रशस्तं सर्वैर्वन्दनीयं सर्वातिशयञ्च वर्त्तते। यत्र भ्रातृत्ववादस्य पराकाष्ठा, नित्यसहावस्थानभावस्य गरीयसी रीति, अमन्दमन्दाकिन्याः विश्वबन्धुत्वभावनायाः समुल्लसिता धारा नित्यं प्रवाहमाना सती सर्वानाश्चर्ययती। अत्र भारतभूमिं मातृरिव अभ्यर्चयन्ती जनाः। प्रकृतौ भगवतः शास्वतं रूपमनुभन्ति साधकाः। मातापितरौ साक्षात्देवत्वेन आमनन्ति अत्र देशे समुद्भूताः सर्वेऽपि मानवाः। अस्यामेव भूमौ रामायणं महाभारतञ्च समनुष्ठितम्। विविधाः तपस्विनः महर्षयः सिद्धर्षयश्च अत्र जनिं प्राप्तुं समुत्सुकाः भवन्ति। अत्रैव हिमालयप्रभृतयः पर्वताः पृथिव्याः पुत्ररिव शोभन्ते। अत्रत्याः प्रवाहमानाः गङ्गादिनद्याः ससागरधारां स्वपुण्यप्रवाहेन पवित्रयन्ती। अतः धन्याः वयं धन्यः अस्माकं भारतदेशः, धन्याः इयं स्वर्णगर्भा भूमि। अत्र सर्वं संस्कृतमयं संस्कारितञ्च विलसति। महर्षीणां दृष्टिः संस्कृता, अत्रत्या वाणी विश्ववारा, अत्रत्यं चिन्तनं विश्वकल्याणमयम्। अत्रत्या भावाना द्यौः शान्तिरन्तरिक्षं शान्ति, पृथिवी शान्तीति। अत्रत्यं धेयं यत्र विश्वं भवत्येकनीडम्। सर्वे भवन्तु सुखिनः, वयं सर्वे अमृतस्य पुत्राः इति। अतः एतादृशस्य सुमहद्देशस्य या प्रतिष्ठा विद्यते तस्याः नैपथ्ये सन्ति बहूनि कारणानि। तेषु प्रथमायाति विश्वस्य आद्यः ग्रन्थः आध्यात्मिकविज्ञानेतिहासदर्शनपरिपूर्णः वेदः एव। यः परात्परम्ब्रह्मणः निस्वासप्रस्वासरूपो भवति। स च एकैव वेदः ज्ञानकर्मोपासनाब्रह्म भेदेन ऋग्सामयजुरथर्वेति चतुर्धा विभक्त।

तत्रापि चतुर्विधपुरुषार्थस्य चतुराश्रमाणाम् चतुर्वर्गस्य प्रतीकभूताः भवन्ति इमे वेदाः। तेषु यजुर्वेदः कर्मप्रधानः भवति। कर्मशब्देन अत्र यागः इति ध्वन्यते। प्राधान्येन विविधप्रकारकाः यागाः वेदेऽस्मिन् आम्नाताः। भाष्योपक्रमे एव निगदितमस्ति यत् –

तस्मिन् च वेदे द्वौ काण्डौ। कर्मकाण्डो ब्रह्मकाण्डश्चेति। बृहदारण्यकाख्यो ग्रन्थो ब्रह्मकाण्डस्तद्व्यतिरिक्तं शतपथब्राह्मणं संहिताश्चेत्यनयोर्ग्रन्थयोः कर्मकाण्डत्वम्। तत्रोभयत्र अधानाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिकर्मण एव प्रतिपाद्यत्वात्। बृहदारण्यके तु तृतीयाद्यध्यायेषु ब्रह्म प्रतिपाद्यते। अतः कर्मब्रह्मणि वेदस्य विषयः। तदवबोधः प्रयोजनम्। बोधार्थी चाधिकारी। तत्र प्रयोजनं विषयेण जन्यते। तयोर्जन्यजनकभावः सम्बन्धः। प्रयोजनाधिकारिणोरर्थ्यमानार्थित्त्वं सम्बन्धः। अधिकारिविषययोस्तु प्रयोजनद्वारेणोपकार्योपकारकत्वसम्बन्धः।

तस्मिञ्च वेदे कर्मकाण्डः प्रथममाम्नातः। यद्यपि ब्रह्मणोऽभ्यर्हितत्वात् ब्रह्मकाण्डस्यैव प्राथम्यमुचितम्। तथापि कर्मभिः साध्यां चित्तसुद्धिमन्तरेण पुरुषस्य ब्रह्मकाण्डेऽधिकाराभावात् अधिकारहेतुकर्मप्रतिपादकः काण्डः प्रथममाम्नातः। कर्माणि चतुर्विधानि। नित्यं नैमित्तिकं काम्यं निषिद्धश्चेति। तत्र नित्यनैमित्तिकयोरननुष्ठानान्निषिद्धसेवनाच्च प्रत्यवाय उत्पद्यते। तथा च याज्ञवल्क्यः स्मरति -

विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात्॥
अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति॥[1]

तेन च प्रत्यवायेन बुद्धिमान्द्ये सति नित्यानित्यवस्तुविवेकवैराग्यादीनामनुदयात् ब्रह्मविविदिषा पुरुषस्य न जायते। तस्माद्विविदिषाहेतुत्वं नित्यनैमित्तिककर्मणां बृहदारण्यके समामनन्ति – तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन [2] इति। तदनुष्ठानेन तमोगुणरूपे चित्तमालिन्ये अपगते सति सत्वगुणरूपस्य नैर्मल्यस्योदयात् विवेकवैराग्यादिसंपत्तौ सत्यां परमपुरूषार्थरुपे ब्रह्मत्ववेदनेऽभिरूचिर्जायते। कारीर्या वृष्टिकामो यजेत3, चित्रया यजेत पशुकामः [4] इत्यादीनि तु काम्यकर्माणि परमपुरूषार्थसाधनत्वाभावेऽपि स्वाभाविककामग्रस्तानां पुरूषाणां वैदिकमार्गे फलसंवादेन श्रद्धामुत्पादयितुमेवाम्नायन्ते। तस्मात् तानि वेदे प्रासङ्गिकानि। परमतात्पर्यं तु वेदस्य नित्यकर्मस्वेव।

तस्यैव यागस्य महत्त्वं विन्दुशःसमालोच्य तस्य श्रेष्ठताविषये दिङ्मात्रमालोच्यतेऽत्र -

- साधनपञ्चके शङ्कराचार्यपादैः-वेदो नित्यमधीतां तदुदितं कर्म स्वनुष्ठियताम्।
- महाभाष्यानुसारम् - ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदो ध्येयो ज्ञेयश्च। अत्र ज्ञेयपदेन यज्ञानुष्ठानमेव बोध्यते।
- जायमानो वै ब्राह्मणः त्रिभिः ऋणैः ऋणवान् जायते। ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यः यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः[5]।
- वाधूलस्मृतौ –

श्रुतिस्मृति मनैवाज्ञे यस्ते उल्लङ्घ्य वर्तते।
आज्ञाच्छेदो ममद्वेषः मद्भक्तोऽपि न वैष्णवः।

- क्रतुमयोऽयं पुरूषः – स यत्क्रतुर्भवति तत्कर्मकुरुते तदभिसम्पद्यते।
- विवेकचूडामणौ शङ्कराचार्यपादैः –

जन्तुनां नरजन्मदुर्लभमतो पुंस्त्वं ततो विप्रता।
तस्मात् वैदिकधर्ममार्गपरता विद्वत्त्वमस्मात् परम्।।

- पूर्वमीमांसाशास्त्रे – वेदप्रतिपाद्यप्रयोजनवदर्थो धर्मः, स च धर्मः यागादिः।

---

[1] या.स्मृ. 3.5.219
[2] बृ.उ. 4.4.22
[3] मै.सं. 2.4.8
[4] तै.स. 2.4.6
[5] तै.सं. षष्ठ का. तृ.प्र.

- इष्टप्राप्त्युपायबोधकः धर्मः – यथा दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत। अनिष्टोपायबोधकः अधर्मः
- उपनिषत्सु अपि सत्यं वद, धर्मं चर इति लिखितम्। स च धर्मः त्रिविधः – यज्ञोदानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम्[6]।
- नारायणोपनिषदि – यज्ञो हि देवाः, तस्मात् यज्ञे रमन्ते यज्ञे सर्वं प्रतिष्ठितम्। तस्मात् यज्ञं परमं वदन्ति।

यागशब्दनिर्वचनम्

- देवपूजासंगतिकरणदानेषु यज् धातोः यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षोनङ् इति सूत्रेण घञ् प्रत्यये यागः इति सिध्यति। यज् घञ् यागः, यज् क्तिन् इष्टि।
- यज्ञेन यज्ञमयजन्तदेवाः, अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः, यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कर्म, आयुर्यज्ञाय धत्तं, तं यज्ञं वर्हिषि प्रोक्षन्.... प्रभृतिभिर्वाक्यैः यज्ञस्य महत्त्वं प्रतिपादितमस्ति।
- कात्यायनः - यज्ञं व्याख्यास्यामः द्रव्यं देवतात्यागः, दधिसोमव्रीहियवादिद्रव्याणां अग्नीन्द्रादि तत्तत् दैवतमुद्दिश्य स्व स्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं त्यागः अग्नौ प्रक्षेपो वा यज्ञः।

यागभेदः

ऐतरेयब्राह्मणे – स एषो यज्ञः पञ्चविधः – अग्निहोत्रं, दर्शपूर्णमासौ, चातुर्मास्यानि, पशु, सोमः इति।

गौतममतानुसारेण – यागाः एकविंशविधाः भवन्ति।

सप्तपाकसंस्थाः औपासनाहोमः, वैश्वदेवम्, पार्वणम्, अष्टका, मासिश्राद्धम्, श्रवणा, शूलगवरिति।

सप्तहविर्संस्थाः अग्निहोत्रम्, दर्शपूर्णमासौ, आग्रयणम्, चातुर्मास्यानि, निरूढपशुबन्ध, सौत्रामणी, पिण्डपितृयज्ञः।

सप्तसोमसंस्थाः अग्निष्टोमः, अत्यग्निष्टोमः, उक्थ्यः, षोडशी, वाजपेयः, अतिरात्रः, अप्तोर्यामरिति।

सप्तपाकसंस्थाः स्मार्त्तयागेष्वन्तर्भवन्ति। इमाः संस्थाः स्मर्ताग्निना पुरूषेण स्वाग्नौवनुष्ठेयाः। स्मार्ताग्नि आधानम् आवसंथ्याधानं दारकाले, दायाद्यकाल एकेषाम् [7] इति नियमेन सम्पद्यते। पाकयज्ञेषु अयं प्रथमः। भार्यादिरग्निर्दायादिर्वा [8] इतिवचनाद् स्मार्ताग्निः विवाहप्रभृति दायप्रभृतिर्वा संपादनीयो भवति। वैवाहिकचतुर्थीहोमानन्तरम् आवसथ्याधानदारकाले इति नियमेन सम्पादितोग्निः स्मार्ताग्निः इत्युच्यते। अस्मिन्नेव सप्तपाकसंस्थाः अनुष्ठेयाः भवन्ति।

औपासनाहोमः

दध्ना तण्डुलैरक्षतैर्वा इति वचनाद् द्रव्यहस्तेन क्रियमाणहोमः औपासनाहोम इत्युच्यते। कालद्वयानुष्ठेयमिदम्। सायम् – अग्निः प्रजापतिदेवते, प्रातः - सूर्यः प्रजापतिरदेवते, अयं होमः जीवता सपत्नीकेन पुरुषेण यावज्जीवमनुष्ठेयः।

वैश्वदेवहोमः

पाकयज्ञेषु द्वीतियमिदं वैश्वदेवम्। विश्वे सर्वे देवाः अत्रेज्यन्त इति हेतुरिदं कर्म वैश्वदेवम्। अस्य नामान्तरं पञ्चमहायज्ञाश्चेति (देवयज्ञः, भूतयज्ञः, पितृयज्ञः, मनुष्ययज्ञः, ब्रह्मयज्ञः)।

गृहमेधिनः इदं नित्यम्। मनुना उक्तम् –

पञ्च सूना गृहस्थस्य चूल्ही पेषण्युपस्करः।
कण्डनी चोदकुम्भश्च बध्यते यास्तु वाहयन्।
तासां क्रमेण सर्वासां निष्कृत्यर्थं महर्षिभिः ।
पंच क्लृप्ता महायज्ञाः प्रत्यहं गुहमेधिनाम्।।
अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम्।।[9]

---

6 भ.गी.

7 पा.गृ.सू.

8 गौ.ध.सू.

9 मनुस्मृति 3,68-70

पार्वणम्

इदं पार्वणम् षड् पुरूषोद्देश्यकं भवति। प्रत्यमायां कर्तव्यं कर्म, इदमपि नित्यम्।

अष्टकाश्राद्धम्

उर्ध्वमाग्रहायण्यातिस्रोऽष्टकाः [10] .। इति सूत्रवलेन हेमन्तशिशिरसम्बन्धिनीषु चतसृषु कृष्णपक्षाष्टमीषु अपूपगोमांसशकैः – इन्द्रविश्वदेवप्रजापतिपितृन् उद्दिश्य क्रियमाणं कर्म। अत्र गोमासंस्य द्रव्यत्त्वेन विधानात् कलौ गवालम्भनस्य निषेधत्त्वात् तदिदानीं नानुष्ठीयते।

मासिश्राद्धम्

मासि मासि वोऽशन् इति शतपथ उक्तेः कारणात् मासि मासि क्रियमाणमिदं कर्म।

श्रवणाकर्म

श्रावणपौर्णमास्यामारभ्य मार्गशीर्ष्याः प्रतिदिनं सायं सर्पेभ्यो अर्थे क्रियमाणं वलीकर्म श्रावणाकर्म उच्यते। इदं च सकृत् कार्यम्। कालसंयोगाभावत्।

शूलगवः

इदं गोद्रव्यककर्मविशेषः। सत्यपि कलौ निषिद्धम्। शाखान्तरीयाणाम् इशानाय स्थालीपाकं श्रपयित्वा इति गोस्थाने स्थालीपाकविधानादनुष्ठानम्। इदमपि सकृत् भवति।

श्रौताः सप्तहविर्यज्ञसंस्थाः

एतासु संस्थासु तथा सप्तसोमसंस्थासु गृहीत श्रौताग्नेः एव सपत्नीकस्य अधिकारः भवति। जातपुत्रः कृष्णकोशोऽग्निनादधीतः इति श्रुत्या पञ्चविंशतेः उपरि चत्वारिंशत् वर्षेभ्यः पूर्वं सपत्नीकेन पुरूषेण अनुष्ठेयं भवति। वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निनादधीतः ग्रीष्मे राजन्यः, वर्षासु वैश्यःप्रभृतिभिः वाक्यैः त्रैवर्णिकेन अमावस्यामग्न्याधेयम् इति वाक्यं पुरस्कृत्य तत्तत् काले अग्न्याधानं कर्तव्यं भवति।

सप्तहविःसंस्थाः अग्निहोत्रम्, दर्शपूर्णमासौ, आग्रयणम्, चातुर्मास्यानि, निरूढपशुबन्ध, सौत्रामणिः, पिण्डपितृयज्ञश्चेति।

अग्निहोत्रम्

अग्निहोत्रं नाम अग्न्युद्देशेन सायं प्रातः क्रियमाणो होमविशेषः। इदं कर्म आधानाग्नौ एव अनुष्ठेयम्। अत्र अग्निः देवता। सायं काले प्रजापति स्विष्टकृत्स्थानीया अङ्गदेवता, प्रातः च सूर्यदेवता मुख्या। प्रजापतिः अङ्गदेवता। अग्निदेवताकप्रवृतिनिमित्तमादाय अग्निहोत्रशब्दः कर्मनामधेयम्। अस्य महत्प्राशास्त्यमस्ति। नित्यत्त्वात् अकरणे महान् प्रत्यवायो जायते। उत्तरक्रतूणां दर्शपूर्णमासादीनां यथावत् अनुष्ठानंसौकर्याभावेऽपि एतस्य अवश्यं अनुष्ठानं कर्तव्यम्। सर्वं अनेन सिद्धति।

दर्शपूर्णमासयागः

अमायां पूर्णिमायां चानुष्ठेयत्त्वादेव अनयोः कर्मणोः दर्शपूर्णमासौ इति संज्ञा। पौर्णमास्याम् आग्नेय अष्टकपालपुरोडाशयागः, अग्निषोमीय उपांशुयागः, अग्निषोमीय एकादशकपालपुरोडाशयागः। दर्शे – आग्नेयः पुरोडाशयागः, इन्द्रदेवताक दधिद्रव्यको यागः, इन्द्रदेवताक पयोद्रव्यको यागः। उभयत्र मिलित्वा षड् यागाः।

पौर्णमासानुष्ठानमादौ एव। अत्र चत्वारो ऋत्विजः। इयं तु सर्वासामिष्टिनां प्रकृतिः भवति। (इष्टिसु दर्शपूर्णमासयोः प्रवृतिः स्यात्)। यत्र समग्राङ्गोपदेशः सा प्रकृतिः। यत्र चान्यतोऽङ्गप्राप्तिः सा विकृति। श्रुतौ तु सहस्रं हि इष्टयः विहिताः, तत्रापेक्षितान्यङ्गानि न पठितानि, इमाम् एव सर्वान् अङ्गकलापानभिधाय तत एव तासु तासु इष्टिसु अतिदेशः कर्तव्यः। इमौ यावज्जीवमनुष्ठेयौ, तावत् कर्तुमशक्यश्चेत् त्रिंशत् वर्षाणि कृत्वा विरमेत्।

[10] पा.गृ. सू.

आग्रयणम्

नवान्नेऽष्टिः इति नामान्तरम्।इदं नित्यं करणीयम्। अग्रे नवान्नोत्पत्त्यनन्तरमयनमावरणं यस्य तदाग्रयणम्। इदं शरदि वसन्ते च भवति। इन्द्राग्निभ्यां पुरोडाशः। द्यावापृथिवीभ्यां यवमयश्चरूः। नवव्रीहयः यवप्रभृतीनिद्रव्याणि। अनया इष्ट्या आहिताग्निः नवान्नमश्नीपात्।

चातुर्मास्ययागः वैश्वदेवम्, वरूणप्रघासः, साकमेधः, शूनाशीरीयम्।

वैश्वदेवम्

चतुर्षु मासेषु अनुष्ठेयत्त्वात् चातुर्मास्यमिति संज्ञा। प्रथमं फाल्गुनपूर्णिमायां। ततः चतुर्षु मासेषु गतेषु आषाढपूर्णिमायां द्वितीयं पर्व। ततः कार्तिक्यां तृतीयं पर्व। ततः फाल्गुनशुक्लप्रतिपदि एवं आवर्तयितव्यम्। विश्वेदेवा अपश्यन् यत् पर्व तत् वैश्वदेवं पर्व। अत्र अष्टौ हविंषी भवन्ति।

आग्नेयाष्टकपालपुरोडाशयागः, सौम्यश्चरूः, सावित्रो अष्टकपाल द्वादशकपालोवा पुरोडाशः, सारस्वतश्चरूः, पौष्णः पैष्टश्चरूः, मरूद्भ्यः सप्तकपालपुरोडाशः, द्यावापृथिवी एककपालपुरोडाश (इत्यष्टौ)। इमे दर्शपूर्णमासविकृतिभूताः। तत्र तावत् नवप्रयाजानुयाजाः, त्रीणि समिष्टयजूंषी, वाजीदेवताको वाजीनयागश्चेति विशेषाः।

(अस्येव धर्माः उतरत्र प्रवर्तन्ते)

वरूणप्रघासः

प्रकृष्टो घासो भक्षणविशेषो येषु हविर्विशिष्टेषु ते प्रघासाः। वरूणमुद्दिश्य प्रघासा वरूणस्य पाशरूपं कर्म घ्नन्तीति वा वरूणप्रघासाः।

अत्र वैश्वदेवपर्वणः आदितः पञ्चहवींषि, अनुष्ठेयानि अधिकानि चत्वारि, ऐन्द्राग्नो द्वादशकपालः वारूण्यामिक्षा, मारूत्वामिक्षा, काय एककपाल इति। अत्र **कः** शब्दः अकारन्तो ब्रह्मवाची ब्रह्मदेवताक इति अर्थः। विशेषेण अत्र वेदीद्वयं भवति। प्रतिप्रस्थाता अत्र अधिकारी भवति। यवपिष्टनिर्मितानि करम्भपात्राणि भवन्ति, तैः होमः अत्र विशेषः।

साकमेधः

साकमेधः कार्तिक्यां भवति। साकमेधन्ते वर्धन्ते देवताः एभिर्हविर्विशेषैरिति साकमेधः। पूर्वेद्युः प्रातः अनीकवतीष्टिः। तत्र अग्निरनीकवान् देवता। अष्टकपालपुरोडाशद्रव्यम्। अन्वाहार्यो दक्षिणा। मध्याह्ने शान्तपनेष्टिः। तत्र शान्तपना मरूतो देवता, चरूर्द्रव्यम्, अन्वाहार्यो दक्षिणा। सायं गृहमेधीयेष्टिः। तत्र गृहमेधिनो मरूतो देवता। पयसि पक्वचरूर्द्रव्यम्। ऋषभो दक्षिणा। ततः प्रातः दर्विहोमं सम्पाद्य क्रीडनीयेष्टिः। तत्र मरूतो क्रीडिनो देवता। पूरोडाशः द्रव्यम्। ततो अदितीष्टिः। अदितिदेवताकश्चरूः। चरूर्द्रव्यम्। अन्वाहार्यो दक्षिणा। ततः महाहविस्संज्ञकेष्टिः। अत्रैव वैश्वदेवस्य पञ्चहवींषि भवन्ति। पुनः इन्द्राग्नौ द्वादशकपालं माहेन्द्रश्चरूः, वैश्वकर्मणः एककपालः। ततः पित्रेष्टिः। ततः त्र्यम्बकेष्टिः।

शुनासीरीयः

शुनो वायुः सीर आदित्यः। ते देवते अस्येति शुनासीरं पर्व। अत्र पौर्णमासधर्माः भवन्ति। वैश्वदेवोक्तानि पञ्चहवींषि, पुनः शुनासीरीयाभ्यां द्वादशकपालः, वायव्यं पयः, सौर्यं एककपालम्।

चातुर्मास्ये – उत्सर्गः, यावज्जीवमिति पक्षद्वयं, सकृत् चातुर्मास्यमिष्ट्वा ततः पशुसोमादीना यो भवति स उत्सर्गपक्षः, प्रतिवर्षं यः यजति स यावज्जीवपक्षः। उत्सर्गे फाल्गुणशुक्लप्रतिपदि शुनासीरीयः ततः पौर्णमास्यां अग्निष्टोमः, यावज्जीवपक्षे फाल्गुनशुक्लप्रतिपदि शुनासीरीयमिष्ट्वा पूर्णिमायां वैश्वदेवपर्वः। ऐहिक-पाशुक-सौमिकभेदेनापि चातुर्मास्यानि त्रिविधानि।

निरूढपशुबन्धः

एतत् प्रतिसंवत्सरं वर्षर्तौ कार्यः। अत्र देवता इन्द्राग्नी, सूर्यः, प्रजापतिर्वा। द्रव्यं छागः। अयं अग्नीषोमीयप्रकृतिकः।

सौत्रामणी

अयं पशुयागः, स्वतन्त्रोऽङ्गभूतश्चेति द्विविधः। अग्निचयनस्य अङ्गभूतः, नित्यः, काम्यः नैमित्तीकश्च राजसूयस्यापि। देवता – अश्विनौ, सरस्वती, इन्द्रश्च। इन्द्र सूत्रामा देवता। त्रयः पशवः – अजः, मेषः, वृषभः। दिनचतुष्टयानुष्ठेयो क्रतुः। त्रयो पयोग्रहाः। त्रयो सुराग्रहाः।

सोमयागः

सप्तसोमसंस्थाः

अग्निष्टोमः, अत्यग्निष्टोमः, उक्थ्यः, षोडशी, वाजपेयः, अतिरात्रः, अप्तोर्यामश्चेति। सोमनामलताविशेषः। तं कस्माच्चित् पुरूषात् क्रीत्वा ततो रसं निष्काष्य तेन रसेन च होमः क्रियते अयमेव सोमयागः। इदानीं सोमस्य अनुपलब्धात् तत्स्थाने पूतीकासंज्ञकं लतान्तरं संगृह्य तेनैव यागः क्रियते। पञ्चभिर्दिनैः अनुष्ठीयते अयं यागः। षोडश ऋत्विजः यागेऽस्मिन् भवन्ति।

यज्ञं व्याख्यास्यामः सः त्रिभिर्भेदैः इत्यनेन यागस्यास्य प्रारम्भः। अग्निष्टोम इति साम्नः संज्ञा। यज्ञा यज्ञा वो अग्नये इति ऋचि गेयत्वेन विहितं साम अग्निष्टोम इत्युच्यते। एतत् अन्तिमं साम भवति। अनेनैव समाप्यमानत्वात् अयमेव क्रतुः अग्निष्टोमसंस्थाको अग्निष्टोमः। सोमयागे येन साम्ना समाप्ति तन्नाम्ना व्यवहारः। यथा - अग्निष्टोमसामानन्तरं यत्र उक्थनामक साम्ना स्तूयते सः उक्थसंज्ञक ज्योतिष्टोमः। ततः षोडशाख्यं स्तोत्रं क्रियते। अतः षोडशीसंस्थाको ज्योतिष्टोमः। ततः अतिरात्र संज्ञकानि सामानि गीयन्ते। एवं संख्या चतुष्टयविशिष्टस्य क्रतोः ज्योतिष्टोम इति संज्ञा। ज्योतिंषी स्तोमा यस्य स ज्योतिष्टोमः। अग्निष्टोमानन्तरं उक्थम् कृत्वा यत्र षोडशी क्रियते स अत्यग्निष्टोमसंज्ञकः क्रतुः। उत्थाप्यते सोमो अनेन इति उक्थ्यः, तत्र पञ्चदशस्त्रोत्राणि। षोडशी शस्त्राणि यस्मिन् क्रतौ सः क्रतुः षोडशीः। वाजपेयः - वाजोऽन्नं पेयद्रव्यात्मकं यस्मिन् स वाजपेयः, सुराग्रहणस्यात्र सम्भवात्तदाप्ति हेतुत्वाच्च वाजपेयः। तत्र सप्तदशदीक्षादिनानि त्रीण्युपसद्दिनानि एकं सुत्यादिनमित्योकविंशति दिनसाध्यत्वमिति प्रचीनसम्प्रदायसिद्धः पक्षः। आधुनिकैसु अष्टभिदिवसैः संस्थियते। अतिरात्रः – चतुर्भिः अग्निष्टोमोक्थ्यषोडशरात्रपर्यायसन्धिसज्ञकैः स्तोत्रैः संस्थितश्चतुष्टोमोपेतो ज्योतिष्टोमः अतिरात्र उच्यते। अतिरात्रशब्देन सर्वत्र रात्रिपर्यायसन्धिस्तोत्राश्विनशस्त्राणीति समुदायो अवगन्तव्यः। अतिरात्र अहीनेषु आदितः अन्ततो वा भवन्ति। अप्तोर्याम - अतिरात्रसंस्थावत् रात्रिस्तोत्राणि सन्धिस्तोत्रं च यथावदनुष्ठाय तदनन्दरं चत्वारि स्तोत्राणि अधिकतया यत्रानुष्ठीयते सा अप्तोर्यामसंस्था। अप्तोर्यामशब्दव्युत्पत्तिः श्रुतावेवं वर्णिता – पुरा कदाचित् प्रजापतिः पशूनसृजत्। सृष्टास्ते ततोऽपगताः।ताननेन क्रतुना आप्नोत्। यस्मादाप्नोत् तस्मादप्तोर्यामत्वमिति। अप्तोः प्राप्तः यामो यज्ञः अप्तोर्याम इति। एतेषु यावन्तो ग्रहाः तावन्ति एव स्तोत्राणि। तावन्ति एव शस्त्राणि। प्रथमदिने – स्त्रोत्रशस्त्रादीनां, दीक्षा, द्वीतियदिने – प्रायणीयेष्टि, सोमक्रयः, तृतीयदिने- उपसद्, चतुर्थदिने – अग्नीषोमीयपशुः, पञ्चमदिने – सुत्यादिनम् – सोमः अभिषूयन्ते। एतदतिरिच्य यागवाङ्मये राजसूयः, अश्वमेधः, पुरूषमेधः, सर्वमेधः, पितृमेधप्रभृतयः बहवः यागाः वर्तन्ते। तेषां स्वरूपवर्णनं कालान्तरे करिष्यते।

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. वेदभाष्यभूमिका- बलदेवउपाध्याय, चौखम्बाविद्याभवनम्, वारणसी - १९८५
2. पारस्करगृह्यसूत्रम्-डॉ. सुधाकर मालवीयः,चैखम्भा प्रकाशन, वारामसी, २०१८
3. कात्यायनश्रौतसत्रम्- श्रीविद्याधरशर्मा, चौखम्बासंस्कृतप्रतिष्ठान, वाराणसी – २००५
4. तैत्तरीयसंहिता-धर्माधिकारी नारायणसूनुः त्रिविक्रमशर्मा, वैदिक संशोधन मण्डल, १९८५
5. मैत्रायणीसंहिता-श्रेडरसम्पादिता, लाईपजिग, १८८८
6. काण्वसंहिता- विद्याविलासप्रेस, वाराणसी - १९६५

7. याज्ञवल्क्यस्मृति-डॉ.उमेशचन्द्र पाण्डेय,चौखम्भा संस्कृत संस्थानम्,२०१९
8. वैदिकवाङ्मयस्येतिहासः- जगदीशमिश्रः, चौखम्बाविद्याभवनम्, वारणसी - २००९
9. मनुस्मृतिः चौखम्बाविद्याभवनम्, वारणसी – १९९०
10. शतपथब्राह्मणम्- राष्ट्रिय संस्कृत संस्थानम्, नई दिल्ली,२००२